

(Research Article)
Studying the Guiding Strategy in Imam Ali's discourse
(A Case study of the Letter Sent by Imam Ali to Othman Ibne Hunayf)

Khosro Janghorban¹, Amir Hossein Rasoulnia², Rouhollah Sayyadi Nezhad^{3*}

Submit Date: 19 May 2022

Revise Date: 16 July 2022

Accept Date: 14 September 2022

Publication Date: 22 September 2022

(Page 139-162)

Abstract

In a discourse process, many various elements should play their roles well for the connection between people to be formed in order to affect convince the audience.

One of these elements is determining various language strategies and tools through which an eloquent speaker can increase the effectiveness of his/her speech by knowing it and awareness of where and when to use them. The pragmatic competence of the speaker in determining the special mechanisms and tools of any strategy guarantees the executive action of the receiver. One of these strategies is the guiding strategy. Based on this strategy, a speaker wants to affect audience and make him/her do special things by using instructions, advices and dictations. This article aims to investigate the guidance strategy in the letter of Imam Ali (peace be upon him) to 'Uthman bin Hunayf, his agent in Basra, using the descriptive-analytical method. The results of the study show that Amir al-Mu'minin Ali, peace be upon him, as a unique orator in the social political history of Islam, using various discourse strategies, including the guiding strategy, made the thoughts of the audience dynamic in their real world or in the world of the mind. The diversity of guidance mechanisms such as using indirect dynamic verbs, reprimanding and warning sentences and interrogative consecutive sentences, moreover the harmony caused by words and rhythm play a big role in the process of persuading the audience. The use of speech act with a higher frequency shows the dominance of the respective strategy, followed by the questioning

1. PhD student of Arabic language and literature, Faculty of Literature and Humanities, Kashan University, Iran
2. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Kashan University, Iran
3. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Kashan University, Iran

*: Corresponding Author:

Email: saiady@kashanu.ac.ir

How to cite this article: Janghorban, Kh., Rasoulnia, A. H., Sayyadi Nezhad, R. (2022). Studying guiding strategy in Imam Ali discourse (Case study: letter of Imam Ali to Othman Ibne Hunayf), *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 10(38), 139-162. DOI: 10.22084/NAHJ.2022.26602.2832

mechanism as a means of challenging the audience's mind to find a logical answer and persuading him/her through inference. The first part of the letter is reprimanding, but after that, guidance becomes more dominant until the end of the letter.

Keywords: Justification strategy, Discourse of Amir al-Momenin, Othman-Ben-Hunayf, Pragmatics, Context, Authority.

1. Theoretical framework

Using different strategies and its different linguistic instruments is a great point for having an effective discourse that a spokesman should be aware of to achieve the main goal, i.e., connection and, subsequently, effectiveness. Guiding strategy is the way the sender wants to present those advices and dictation and guidelines which are beneficial for the audience and justification is not simply a linguistic action here but one of the uses of language that is based on Halliday's classification and pays attention to the relationship between people because language acts as a demonstration of the sender's behavior and its effect on the attitude and behavior of the audience (Maghboul, 2014: 549). Anvar Abdul-Hamid Mousa also believes that the guiding function of language, as one of the linguistic functions, is concerned with using language for affecting others' behavior and their position and thoughts (2016: 18). From this perspective, discourse with guiding strategy is pressure on audience and even intervention in different levels and leading him/her to an action in future (Al-Shahri, 2004: 322).

Power in discourse is either legal or illegal and texts are often a space for social quarrel seeking sovereignty and control (Foodak and Mayer: 2014: 184). In guiding strategy, the determinative element in speech diffusion is sovereignty. In fact, speech from the perspective of the message sender's power of inducement and persuasion and attention is to get his/her point across and achieve his/her goal. Therefore, "sovereignty" has a basic rule in creating and interpreting besides giving it functional and executive power (Al-Shahri, 2004: 220). Instruments and elements like proclamation methods, interrogation, imperative structure, words guidance, and mentioning the results of the actions are some of the effective elements in guiding the audience. Each of these fulfils its guiding function depending on the guiding context, style and role.

2. Method

The present study tries to study the discourse in 45th letter of Nahj al-Balaghah from Imam Ali to Othman Ebne Hunayf based on pragmatics

and by descriptive- analytic method to discover the deep layers of meaning in Imam Ali's speeches. The number of sentences with complete and independent meanings is examined and according to the type of the sentence and the vacillation they have in justifying the audience and also some of the words of this letter and their level of guiding power are examined and critically analyzed taking into account their external and internal context. The book *Strategiate Al- Khetab* by Abdolhadi- Ibne- Zafer Al-Shahri was also used to explain some of the expressions and definitions in pragmatics.

3. Conclusion

Imam Ali, as a great speaker, has shown his art in his use of different speech strategies. The diversity in addressing the receiver in this letter and using different linguistic elements attract the audience better leading them toward the goal, increasing the effect of the language on audience and also leading them to the goal, increasing the effect of language and other attractions, indicating the skills of Imam Ali in eloquence and, from the audience's point of view, is indicative of using and involving their mind by the speaker ensuring that they are guided whenever they make a mistakes (in their interpretation). The letter starts with a proclamation and continues with imperative sentences, indicative sentences in creating meanings, interrogative sentences, verbal nouns, and oath; each of these elements have their own share in affecting the audience. Interrogative sentences after indirect speech like indicative sentences that Imam Ali uses for expressing his characteristics are more prevalent and the reason is the eagerness of Imam Ali and his determination to exactly implement the teachings of Islam by creating questions in the mind of the audience and making them think.

At the beginning of the letter, using words according to clarity of meaning and imaging power of these words for convincing the audience shows the prevalent use of sovereignty by Imam Ali because of Othman's mistakes and punishing him. In other words, using these words together and the coherence resulting from them, on the one hand, Imam Ali explains the details of what happened in the respective ceremony and, on the other hand, using second person pronouns and repeating them, he threatens the audience. Religious sovereignty besides political sovereignty guarantees the guidance action of Imam Ali toward the agents because all of them are aware of sensitivity of Imam Ali toward religious matters. However, since most of these messages have indicative and indirect sentences, the strategy of Imam Ali can be considered as delicate

and reverential. In speech texture, imperative sentences and inductive sentences with (Ala and Enna), types, verbal nouns, proclamation method, and other elements all create a coherent intertwined whole in line with the inducement of the ideology dominating the speech.

References

[In Persian]

- Azar Parand, S. (2019). "Changes of lingual strategies of speech based on Beravn and Lovinson between Iranian teachers and students: A case study of the University of Tehran". **Social Linguistic Magazine**, 2(3), 83-98.
- Pashazanoos, A. and Jafari, R. (2015). "Critical discourse analyses of Ziad Ibne Abih serbon known as Albatra sermon by using Ferkelaf Model". **Criticism of Arabic Literature**, 11(69/6), 39-65.
- Irfan, H. (1398). **Borders: Persian Explanation of Mokhtaser Ol-Ma'ali. Vol 2. 9th edition**. Qum: Hejrat Publications.
- Faler, Rajer; Yakoupsen, Roman; Beri, Pitter; Laj, David. (1381). **Linguistic and Literal Criticism. Translated by Khozanand, M and Payande. H.**, Tehran: Ney Publications.
- Feiz Ol- Eslam, A. (No date). **Nahj al Balagha**. Vol 1-6.
- Ghahremani, M. (2013). **Critical Analysis and Translation: Semiotic Approach**. Tehran: Moallem Publications.
- Mahmoudi, S. (2019). "Strategical analysis of literal discourse of Shagh Shaghie Sermon". Scientific Journal of Ghoran and Hadith Sciences. Eds., Keshavarz, A. **University of Ferdovsi Mashhad, Elahiat Faculty page**. 51(1), 201-224.
- Alhashemi, A. (1381). **Javaher Ol- Balaghe, translated and interpreted by Hassan Irfan**. Vol 1. Qum: Balaghe Publications.

[In Arabic]

- Ebne Abelhadid. (1387). **Nahj al-Balagha Interpretation, researcher: Mohammad Abulfazl Ebrahim**. Ehya Al-Toras Al-Arabi Publications.
- Ebne Manzoor. (1990). **Lesan Ol-Arab**. Beirut: Sader Publications.
- Ebne Yaeish. (1422). **Sharh Ol-Mofassal Lel-Zamkhashri**. Beirut: Al-Kotob Ol-Elmiyya Publications.
- Anis, Ebrahim (1950). **Al-Asvat Ol-Loghaviyyah**. 2nd pub. Al-Ghehere: Nehza tol mesr Bel- Fajala Publications.
- Al-Jorjani, Abd-ol- Ghaher. (1404). **Dalael ol-Ejaz**. Qum: Maktabat ol- Armiyya Publications.
- Alkhoori Al Shartooni, Saeed (1403). **Aghrab Ol-Mavared**. Qum: Ayatollah Alozma Almarashi Alnajafi Publications.

- Al-Samerani, Fazel Saleh. (2000). **Alma'ani Ol- Nahv**. Oman: Alfekr Publications.
- Al-Shahri, Abdul Hadi Ibne-Zafer. (2004). **Strategiat Alkhetab Moghareba Loghaviyyah and Tadavoliyyah**. First edition. Beirut: Al-Ketab Ol-Jadid Ol-Motahedah Publications.
- Sheikh Mohammadi. Chia; Yar Ahmad Zahi, Nahid and Mohammadian, Amir. (1398). "Choosing speech action strategies in Kurdish language based on social elements like power and sex". **Lingual Research**, 10(1), 183-202.
- Al-Saleh Sobhi. (no date). **Nahj al-balagha**. 5th edition. Qum: Al-Hejrat Publications.
- Akkashe, Mahmoud. (2014). **Tahlil ol-Khetab fi Zav'e Nazariyya Ehdas Al-Logha**. 1st edition. Al-Ghaheer: Leljameat Publications.
- Al-Ghalabini, Mostafa. (1968). **Jame Ol-Doroos Ol-Arabiyyah**. Tehran: Naser Khosro Publications.
- Alfaraj, Ali (1379). **Takvin Ol-Balaghe Gharaeta Jadida, Montahej Moghtareh**. First Pub. Qum: Amin Publications.
- Foodak, Rous; Mayer Michel (2014). **Montahej Ol-Tahlil-Mahdi ell-Khetab**. Translated by Hesam Ahmad Faraj and Ezzah Shebel Mohammad.
- Maghboul, Edris (2014). "Al-Estrategiyyat Al-Takhatebiyyah fi Senatol Nabaviyyah". **Kolliyatul Oloumel Eslamiyyah Journal**. 10(15), 532-563.
- Al-Mousa Anvar Abdul-Hamid (2016). **Abjadiyyat Alloghah va Elmol Asvat Val Lesaniyyat**. 1st edition. Beirut: Darol Nehzat Al-Arabiyyah Publications.
- Al-Hashem, Ahmad. (1386). **Javaher Ol-Balaghe Felma'ani val bayan valbadi**. 4th edition. Tehran: Elham Publications.
- Yourgness, Marian and Fillips, Lois (2019). **Tahlil Ol-Khatob: al-Nazariyya val Monhaj**. Translated by Shoghi Bouanani. 1st edition. Al-Manama: Heyatol Bahrein Lessaghafah Val Asar Publications.

[In English]

- Brown and Levinson, S (1987). **Politeness: Some Universals in Language Usage**; Cambridge University Press.

(مقاله پژوهشی)

واکاوی استراتژی توجیهی در گفتمان امام علی (ع)
(مورد پژوهانه: نامه امام به عثمان بن حنیف)

خسرو جانقربان^۱، امیرحسین رسول‌نیا^۲، روح‌الله صیادی‌نژاد^{۳*}

بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۰۴/۲۵

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۲/۲۹

انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۳۱

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۲۳

(از ص ۱۴۴ تا ۱۶۲)

چکیده

در یک فرایند گفتمانی، عوامل متعددی باید نقش خود را به‌خوبی ایفا نماید تا ارتباط میان طرفین گفتمان شکل بگیرد و پس از آن اثرگذاری و اقناع مخاطب تحقق یابد. یکی از این عوامل، تعیین استراتژی و ابزارهای مختلف زبانی است که یک سخنور ماهر با شناخت آنها و آگاهی بر زمان و مکان و نحوه استفاده از آنها، بر نفوذ کلام خویش می‌افزاید. صلاحیت عمل‌گرایانه سخن‌پرداز در تعیین شگردها و ابزارهای ویژه هر راهبردی تضمین‌کننده کنش اجرائی پیام‌گیر است. از جمله این استراتژی‌ها، استراتژی توجیهی است. بر اساس این استراتژی، سخنگو در پی آن است تا با دستورالعمل‌ها، توصیه‌ها و امر و نهی‌ها، در رفتار مخاطب خویش تأثیر گذارد و او را وادار به انجام کاری نماید. این نوشتار بر آن است تا با در پیش گرفتن روش توصیفی-تحلیلی به بررسی استراتژی توجیهی در نامه امام علی (ع) به عثمان بن حنیف، کارگزار خود در بصره بپردازد. دستاورد پژوهش بیانگر آن است که امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام به‌عنوان یک سخنور بی‌نظیر در تاریخ سیاسی-اجتماعی اسلام، از طریق کاربرست استراتژی‌های متنوع گفتمان از جمله استراتژی توجیهی، افکار مخاطب/مخاطبین را در عالم واقعی یا در دنیای ذهن به‌تحرک و پویایی واداشته‌است. تنوع در شگردهای توجیهی مثل افعال کنشی غیرمستقیم، جملات توییحی، تنبیهی و استفهامی پی‌درپی و هارمونی ناشی از واژگان و سجع، نقش بزرگی در فرایند اقناع مخاطب دارد. کاربرست گفت‌کنش‌های غیرمستقیم با بسامد بیشتر نشان از غلبه راهبرد احترام و پس از آن مکانیزم استفهام بیانگر به‌چالش کشیدن ذهن مخاطب جهت یافتن پاسخی منطقی و اقناع‌وی از طریق استدلال است. فراز ابتدائی نامه توییح‌آمیز بوده ولی به دنبال آن تا پایان نامه صیغه ارشاد‌آمیز به خود می‌گیرد.

کلید واژه‌ها: استراتژی توجیهی، گفتمان امیرالمؤمنین، عثمان بن حنیف، کاربردشناسی، بافت، سلطه.

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه کاشان، ایران

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه کاشان، ایران

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه کاشان، ایران

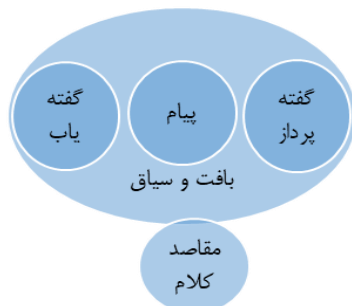
*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

سخندانی و سخنرانی اصول و قواعدی دارد که به سبب جنبه‌های مختلف از جمله تأثیرگذاری آن بر روی مخاطب، مورد توجه بسیاری از زبان‌شناسان قرار گرفته است. یکی از مهم‌ترین اسناد قدیمی در این باب، کتاب نفیس نهج البلاغه علی(ع) است که توسط شریف رضی گردآوری شده و از آن می‌توان به عنوان یک منبع عظیم و پرمایه گفتمانی نام برد. ویژگی‌های منحصر به فردی که این گفتمان در شیوه‌ها و ابزارهای حکمرانی بر سخن دارد، پژوهشگران را بر آن داشته تا جهت کشف لایه‌های زیرین آن رویکردهای مختلفی را در پیش گیرند. ورود به حوزه منظورشناسی جهت تبیین راهبردهای زبانی و ابزارها و مکانیزم‌های مختص به هر کدام، یکی از این رویکردها می‌باشد.

۱-۱. بیان مسئله

استفاده از استراتژی^۱ و ابزارهای گوناگون زبانی آن، برای ارائه یک گفتمان تأثیرگذار امتیاز بزرگی است که یک سخنور باید بر آن واقف بوده تا شاهد رسیدن به هدف اصلی که همان تواصل (ارتباط) و به تبع آن تفاعل (اثرگذاری) است، باشد. استراتژی، مفهومی است که از حوزه نظامی وارد حوزه‌های دیگر شده و عبارت است از «یک طرح و برنامه عملیاتی که برای دستیابی به یک هدف اجتماعی، سیاسی، روانشناختی یا زبانی خاص اتخاذ می‌شود» (فوداک و مایر، ۲۰۱۴: ۱۹۲). چنین طرح عملیاتی در باب گفتمان نیز قابل اجراست. لذا «هر گفتمان نتیجه یک استراتژی معین است» (محمودی، ۱۳۹۸: ۲۱۱). استراتژی گفتمان که قدما بر آن اصطلاح چاره‌اندیشی را اطلاق کرده‌اند؛ عبارت است از «روشی مناسب که فرستنده برای بیان گفتمان خود متناسب با سیاق کلام و عناصر گوناگون آن، در جهت اجرای خواسته‌ها و بیان مقاصد خویش از طریق به‌کارگیری علامت‌های زبانی و غیرزبانی اتخاذ می‌کند؛ به‌طوری‌که منجر به تحقق اهداف او شود» (الشهری، ۲۰۰۴: ۶۲). ما به‌طور معمول با توجه به سه عنصر مخاطب- هم سن است یا نیست، آشناست یا غریبه، یک نفر است یا بیشتر، از لحاظ موقعیت اجتماعی با ما برابر است یا نیست و غیره- مکان گفتمان - فضای دوستانه است یا رسمی و غیره- و محتوای بیان - تقاضا، تبریک، تسلیت، توضیح و غیره- تصمیم می‌گیریم که راهبرد زبانی مناسب چیست و آن را به کار می‌بریم (آذرپرند، ۱۳۹۸: ۸۶)؛ بنابراین تولید پیام از جانب متکلم و القای آن به‌سوی مخاطب با توجه به شرایط حاکم بر گفتمان، مقاصد مختلفی را در پی دارد.

نمودار ۱. عناصر موجود در یک فرایند گفتمانی

در یک گفتمان و به ویژه گفتمان‌های سیاسی-اجتماعی، سخنور برای رسیدن به اهداف خود انواع استراتژی‌ها را مثل -همبستگی^۱، تلمیحی^۲، اقناع^۳، تبلیغاتی^۴ و توجیهی^۵ استفاده می‌نماید. با توجه به این که استراتژی توجیهی یکی از مهم‌ترین استراتژی‌های زبانی یک گفتمان سیاسی-اجتماعی به شمار می‌آید؛ نگارندگان در این مقاله برآنند که با ورود به حوزه کاربردشناسی^۶ زبان و با در پیش گرفتن روش توصیفی-تحلیلی به بررسی استراتژی توجیهی در نامه امام علی (ع) به عثمان بن حنیف بپردازند و به پرسش‌های زیر پاسخ دهند:

- ۱- حضرت علی (ع) چگونه توانسته با استفاده از استراتژی توجیهی در مخاطب خویش تأثیر بگذارد؟
- ۲- مؤثرترین ابزار و سازوکارهایی که امیرالمؤمنین علی (ع) در جهت پیشبرد اهداف توجیهی خویش به کار برده، کدام است؟
- ۳- امام (ع) با استفاده از واژگان، از طریق بار معنایی و نحوه جایگزینی آنها چگونه توانسته نقش توجیهی خود را ایفا کند؟
- ۴- ابزارها و ساختارهای نحوی در فرایند توجیهی مخاطب چه نقشی دارند؟
- ۵- بسامد جملات خبری و انشائی در فرایند راهبرد توجیهی چه میزان است و تنوع جملات چگونه توانسته بر مخاطب تأثیر بگذارد؟
- ۶- میزان به کارگیری سلطه در ابزار و مکانیزم‌های گفتمان توجیهی حضرت در نامه خود به عثمان بن حنیف دارای چه نوساناتی است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

با نگاهی به سایت‌های علمی داخل و خارج کشور درخواهیم یافت که اکثر تحقیقاتی که در ارتباط با نهج البلاغه انجام شده است با نگاه فرمالیستی بوده و کمتر با نگاه گفتمانی به کلام مولا امام علی (ع) پرداخته

1. solidarity
2. allusion
3. persuading
4. advertising
5. guiding
6. pragmatics

شده است. در ذیل به مهم‌ترین پژوهش‌هایی که با نگاه کاربردشناسی انجام شده است اشاره می‌شود: عبدالقادر شرشار (۲۰۰۶)، تحلیل الخطاب الادبی و قضایا النص، کتابی است که نویسنده به بررسی مطالعات انتقادی ادبی معاصر که تحلیل گفتمان ادبی است، می‌پردازد و طیفی از متون میراث عربی و غربی را هم‌زمان مورد کنکاش قرار می‌دهد. نویسنده در تحلیل، ارزیابی، اسناد، ارجاع و روشنگری به‌خوبی عمل می‌کند و تعاریف مهمی از گفتمان، متن، روایت و واحدهای متن همراه با شواهدی ارائه می‌دهد. دلیله قسمیه (۲۰۱۲)، استراتیجیات الخطاب فی الحدیث النبوی، رساله کارشناسی ارشد که ابتدا به تعریف مفاهیم گفتمان، متن، سیاق و استراتژی می‌پردازد سپس دو استراتژی توجیهی و اقناع و مهمترین سازوکارها و ابزار توجیهی و اقناعی را در احادیث پیامبر (ص) با ذکر نمونه‌ها مورد بررسی قرار می‌دهد و از نتایجی که ذکر می‌کند این است که کاربست استراتژی توجیهی مناسب‌ترین راهبرد در راستای توجیه مخاطب و در جهت تحقق دستاوردهای اسلام بوده، چرا که خیر و منفعت مخاطب در آن است و دیگر اینکه کاربست استراتژی اقناع مهم‌ترین راهبرد جهت اقناع مخاطب برای دخول در اسلام می‌باشد. ادریس مقبول (۲۰۱۴)، الاستراتیجیات التخاطبیه فی السنة النبویه، مقاله‌ای در باب راهبردهای ارتباطی در دیالوگ‌های پیامبر اکرم (ص) است. در این مقاله راهبردهای همبستگی، توجیهی، اشاره غیرمستقیم و راهبرد اظهار حجت و دلیل در دیالوگ‌های پیامبر با ذکر نمونه تشریح و تحلیل می‌گردد. مشعل عبید الشمری (۲۰۱۴)، استراتیجیه توجیه الخطاب فی القرآن الکریم "سورة طه نمودجا"، رساله کارشناسی ارشد است که نگارنده آن، در آغاز به بررسی مفهوم گفتمان و سیاق می‌پردازد و سپس از میان انواع استراتژی تنها استراتژی توجیهی در قرآن را همراه با ذکر نمونه‌هایی از آیات مورد کنکاش قرار می‌دهد. سعیده محمودی و دیگران (۱۳۹۸)، تحلیل استراتژی گفتمان ادبی خطبه شقشقیه، مقاله‌ای که به تحلیل ساختارهای مختلف خطبه بر اساس بافت موقعیتی آن پرداخته است. ساختار بیرونی خطبه شقشقیه در سه سطح آوایی، نحوی و دلالی (تشبیه، استعاره، کنایه) و پس از آن ساختار درونی آن در بعد عاطفی و همچنین بینامتنیت‌ها (آیات، شعر، ضرب‌المثل) بررسی شده است. عمر محمد عبدالله العبیدی (۲۰۲۰)، فاعلیة الخطاب التواصلي فی شعر بشاربن برد، رساله کارشناسی ارشد که به تعریف بعضی از اصطلاحات مرتبط با گفتمان شامل: اثربخشی، گفتمان، ارتباط و پراگماتیک می‌پردازد و بعد از آن استراتژی‌های همبستگی، توجیهی، اقناعی و تبلیغاتی را در شعر بشاربن برد تشریح می‌نماید و در پایان به بررسی مکانیزم‌های گفتمان ارتباطی مشتمل بر مباحث تکرار، انزیاح، پارادوکس و رمزگذاری، اهتمام می‌ورزد. با توجه به تحقیقات انجام شده در خواهیم یافت که بررسی استراتژی توجیهی در نامه امام علی (ع) به عثمان بن حنیف برای اولین بار انجام می‌شود و در نوع خود بدیع و جدید است و می‌تواند که تحقیقی مستقل در این خصوص ارائه گردد.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

ضرورت پژوهش از این جهت است که با ورود به حوزه کاربردشناسی زبان، لایه‌های زیرین نامه امیر بیان علی (ع) کشف گردد تا گوشه‌ای از سخن مشهور صاحب‌نظران در مورد کلام ایشان با عنوان «فوق کلام المخلوق و دون کلام الخالق» بدین طریق تجلی یابد و در پی آن اهداف ذیل حاصل گردد:

- ۱- تبیین میزان به کارگیری استراتژی‌های توجیهی در نامه حضرت به عثمان بن حنیف.
- ۲- معرفی مهم‌ترین ابزارها و ادوات و روش‌های زبانی در گفتمان حضرت.
- ۴- بررسی گفتمان حضرت از منظر پراگماتیسم در نامه به عثمان.

۲. ادبیات نظری تحقیق

۲-۱. استراتژی توجیهی

توجیه از ماده وجه از باب تفعیل است. وَجَّهَ الشَّيْءَ: أَدَارَهُ إِلَى جِهَةٍ مَا (الخوری الشرتونی، ۱۴۰۳: ذیل ماده و ج ه)؛ یعنی او را به سمتی و جهتی گرداند؛ و استراتژی توجیهی، راهبردی است که فرستنده می‌خواهد از طریق آن، دستورالعمل‌ها، نصیحت‌ها و امر و نهی‌هایی را ارائه دهد که گمان می‌رود به سود مخاطب است و توجیه در اینجا تنها یک عمل زبانی نیست؛ بلکه کاربردی از کاربردهای زبان است که طبق طبقه‌بندی «هالیدی» به روابط میان اشخاص می‌پردازد؛ زیرا زبان به‌عنوان بیانگر رفتار فرستنده و تأثیر آن بر نگرش و رفتار مخاطب عمل می‌کند (مقبول، ۲۰۱۴: ۵۴۹). انور عبدالحمید الموسی نیز وظیفه توجیهی زبان را به‌عنوان یکی از وظایف زبانی، استخدام زبان برای تأثیر در رفتار دیگران و جایگاه و افکارشان می‌داند (۲۰۱۶: ۱۸). از این منظر، گفتمان با راهبرد توجیهی، فشار و مداخله حتی به درجات مختلف بر مخاطب و سوق دادن او به اقدامی در آینده به شمار می‌رود (الشهری، ۲۰۰۴: ۳۲۲).

۲-۲. سلطه

قدرت در گفتمان‌ها، مشروع یا نامشروع است و متن‌ها معمولاً عرصه‌ای برای درگیری و نزاع اجتماعی هستند که به دنبال سلطه و کنترل‌اند (فوداک و مایر، ۲۰۱۴: ۱۸۴). در استراتژی توجیهی عامل تعیین‌کننده در القای کلام، سلطه است و در واقع کلام از موضع قدرت القا و توجه فرستنده، تنها به رساندن مقصود و دستیابی به هدفش است؛ بنابراین «سلطه نقشی اساسی در تولید گفتمان و تأویل آن دارد همچنان که به آن قدرت کنشی و اجرائی می‌بخشد» (الشهری، ۲۰۰۴: ۲۲۰). در زبان‌شناسی سیاسی امروزی، هژمونی واژه‌ای فراگیر در زمینه تبیین سلطه است. این مفهوم در کنار دیگر عناصر قدرت به کاربرده می‌شود تا مقاصد سیاسی حکومت، در کنترل و اداره امور به دست آید (پاشازانوس و جعفری، ۱۳۹۴: ۵۹). «هژمونی تنها به معنای سلطه نیست بلکه فرآیندی از مذاکره است که با استفاده از آن یک اجماع معنایی به دست می‌آید» (یورگنس و فیلیپس، ۲۰۱۹: ۱۵۳). این مفهوم اساسی در زمینه گفتمان سیاسی، فرآیندی است که در آن تلاش می‌شود اذهان شنوندگان بدون استفاده از فشار و زور، سازماندهی، هدایت و کنترل گردد (وندایک، ۲۰۰۱: ۳۵۴؛ همان)؛ بنابراین نباید سلطه را مطلقاً سرکوبگر دانست بلکه مولد است و گفتمان و شناخت و نهادها و شخصیت‌ها را تشکیل می‌دهد (یورگنس و فیلیپس، ۲۰۱۹: ۳۸). سلطه می‌تواند سیاسی (حاکم نسبت به رعیت)، دینی (مرجع تقلید نسبت به مقلد)، اقتصادی (متخصص علوم اقتصادی نسبت به غیر) و یا حتی عرفی (استاد به دانشجو یا پدر به فرزند) و ... باشد.

۳-۲. بافت موقعیتی نامه امام به عثمان بن حنیف

بر اساس نسخه صبحی صالح و ابن ابی الحدید و فیض الاسلام، نامه امام علی (ع) به عثمان بن حنیف، کارگزارش در شهر بصره، چهل و پنجمین نامه نهج البلاغه است. این نامه پس از خبردار شدن امام علی (ع) از رفتن عثمان به مهمانی‌ای در بصره که او را دعوت کرده بودند، نوشته شده است. مهمانی‌ای که تهی دستان به آن دعوت نمی‌شوند و مختص ثروتمندان است؛ نامه با خطاب عثمان شروع شده و با خطاب به او نیز پایان می‌یابد. حضرت ابتدا طرح مسأله کرده سپس وظایفی را برای یک پیشوا عنوان نموده و پس از آن از دنیا و ظواهر آن بیزاری جسته است.

در این نامه بر ساده زیستی رهبران و کارگزاران حکومت اسلامی تأکید شده است؛ چرا که امام جامعه باید در سختی‌ها و تلخی‌های مردم شریک و الگوی آنان باشد و همچنین امام علی (ع) از کارگزارانش خواسته است هرچند که به روش او که قناعت به دو جامه کهنه و دو قرص نان است، نمی‌توانند زندگی کنند، اما با رعایت تقوا، کوشش در عبادت، پاکدامنی و درستی او را یاری کنند. فرمان صریح و غیرصریح به زهد و پارسایی، دوری از تجمل‌گرایی، عدم فریفتگی به ظواهر دنیا و... از ایدئولوژی امام در شیوه حکومت‌داری است.

کتابت این نامه از نظر عنصر زمان در دوران بسیار حساس سیاسی، اجتماعی است. دشمنان امام علی (ع) مخصوصاً معاویه مترصد ضربه زدن به حکومت حضرت از طریق باورهای ایدئولوژیکی و شیوه حکومت‌داری بودند. از نظر عنصر مکان، در فضایی رسمی، از مرکز خلافت و از جانب بالاترین مقام سیاسی و حاکمی که نسبت به عملکرد فرمانداران خود حساسیت داشته، نوشته شده است. از نظر روابط فردی و اجتماعی، امام و عثمان رابطه دیرینه‌ای با هم داشته‌اند و شناخت آنها نسبت به هم نیز شناختی عمیقی بوده است.

۳. پردازش تحلیلی موضوع

شاخص قدرت و سلطه یکی از تعیین‌کننده‌ترین معیارهای رسیدن به هدف گفتمان است. «فوکو» اعتقاد دارد که قدرت در محدودکننده‌ترین شکل ممکنش، هم به تولید گفتمان و دانش می‌انجامد و هم به ظهور شکل‌های جدیدی از رفتار و رخداد؛ نه اینکه تنها متمرکز بر منسوخ کردن اشکالی از رفتارها و رخدادها باشد (قهرمانی، ۱۳۹۲: ۳۴). عوامل سلطه از جانب حضرت بر عمال خویش را می‌توان در موارد پیش رو خلاصه کرد که شرط اساسی در راهبرد توجیهی است:

نخست: سلطه سیاسی؛ چرا که امام حاکم مسلمانان و برگزیده آنها است.

دوم: سلطه دینی. امام علی (ع) پیشوای مسلمانان و ولی آنان است.

سوم: سلطه عملی. وی به‌عنوان کسی است که زهد را سرلوحه خویش قرار داده و فعل و قولش یکی است. چهارم: سلطه علمی و معرفتی. وی نسبت به تمام مسائل علم و آگاهی و اشراف و بر همه کس برتری دارد؛ بنابراین جای هیچ بهانه‌تراشی از سوی مخاطب وجود نخواهد داشت و تحقق اهداف را تضمین می‌کند.

ابزار گفتار، زبان است چه به شکل نوشتاری چه گفتاری و حتی می‌تواند یک‌زبان تصویری مانند نقاشی یا کاریکاتور باشد. در استراتژی توجیهی ابزارها و سازوکارهای زبانی متعددی جهت انتقال پیام وجود دارد که در ذیل به تشریح آنها با تمرکز بر نامه امام به عثمان بن حنیف پرداخته می‌شود:

۱-۳. سازوکارهای دستوری و نحوی در استراتژی توجیهی نامه

۱-۱-۳. منادا

ندا آن است که متکلم بوسیله حرفی که جانشین فعل «نادی» است از مخاطب درخواست کند به او روی نماید (الهاشمی، ۱۳۸۶: ۹۴) و یکی از ابزارهای اصلی و اساسی در گفتار به شمار می‌رود که مخاطب را وادار به واکنش می‌کند؛ چرا که مخاطب را هشیار گردانده و ذهن او را متوجه متکلم می‌سازد تا به پیام او با دقت گوش فرا دهد.

بنا به رأی فالر «لایه صرفاً عاطفی زبان در حروف «ندا» تجلی می‌یابد. حروف ندا، از اجزاء جمله نیستند؛ بلکه خود جمله‌اند و این خود باعث می‌شود که کارکردی متفاوت با زبان ارجاعی داشته باشند» (فالر، ۱۳۸۱: ۷۴).

به‌کارگیری اسلوب «ندا» به‌عنوان یکی از استراتژی‌های توجیهی در کلام امیرالمؤمنین بسیار است و در نهج‌البلاغه بیش از ۱۵۰ بار جهت آگاه ساختن مخاطب/ مخاطبین از آن استفاده شده است. حضرت در این نامه، سه بار از مکانیزم ندا بهره برده است؛ در آغاز نامه، وسط نامه و در پایان آن. در آغاز می‌فرماید: «يَا بَنِي حُنَيْفٍ! فَقَدْ بَلَغَنِي أَنَّ رَجُلًا مِنْ فِتْيَةِ أَهْلِ الْبَصْرَةِ دَعَاكَ إِلَى مَأْذُبَةٍ فَأَسْرَعْتَ إِلَيْهَا تُسْتَطَابُ لَكَ الْأَلْوَانُ وَ تُثَقَّلُ إِلَيْكَ الْجِفَانُ» ای پسر حنیف! به من گزارش شده که مردی از جوانان بصره، تو را به مهمانی‌ای فراخوانده است و تو به سوی آن شتافته‌ای به طوری که خوراکی‌های رنگارنگ خوشایند تو گشته و کاسه‌های غذا پیوسته به سویت جابه‌جا می‌شده است.

حضرت معمولاً در رابطه با یاران و دوستان خود آنها را با اسم خطاب می‌نماید؛ اما در خطاب به عثمان، به جهت عتاب‌آلود و سرزنش‌آمیز بودن ابتدای نامه به آن رسمیت بخشیده، او را با کنیه مورد خطاب قرار می‌دهد تا فاصله عاطفی خود را به وی نمایان کند. این تنزل در گزینش منادی و همچنین حرف ندای «یا» در گفتار حضرت بیانگر دوری و فاصله عثمان از قلب و خیال حضرت است که به سبب عملکرد و رفتار عثمان ایجاد شده است. لازم به ذکر است که در پایان سه حرف منادای «یا»، «ایا» و «هیا»، الف آمده است و الف ملازم مدّ است بنابراین به خاطر امکان امتداد صوت، برای ندای بعید به کار می‌روند (ابن‌عیث، ۱۴۲۲: ۴۸/۵).

امیرالمؤمنین در میانه نامه خود دنیا را مورد خطاب قرار می‌دهد و می‌فرماید: «إِلَيْكَ عَيِّي يَا دُنْيَا!» ای دنیا از من دور شو. در این گفته نیز امام با استفاده از حرف ندای «یا» دنیا و تعلقات آن را از خود دور می‌داند و کنایه‌وار عثمان را از تعلق به آن بر حذر می‌دارد.

و در پایان نامه آمده: «فَاتَّقِ اللَّهَ يَا بَنِي حُنَيْفٍ» ای پسر حنیف از خدا بترس. دستور به تقوی به همراه ساختار ندا، دارای قوت و قدرت توجیهی بالایی است چرا که «جهت‌گیری پیام به‌سوی مخاطب و نیز کارکرد کنشی

زبان، بارزترین تجلی خود را در دستور زبان به صورت ندایی و وجه امری می‌یابد که به لحاظ نحوی، سازه‌ای و غالباً حتی به لحاظ واجی از هنجارهای سایر مقولات اسمی و فعلی دور می‌شوند» (فالر، ۱۳۸۱: ۷۴). به‌کارگیری منادا (ابن حنیف) در ابتدا و انتهای نامه به دلیل قدرت توجیهی بالا و نیز امتیاز سلطه امام بر کارگزار خویش، بیانگر مکلف شدن وی به عمل به متن و محتوای نامه است؛ بنابراین در یک فرایند ارتباطی/توجیهی، اسلوب ندا، آغاز و پایانی تأثیرگذار جهت فراخواندن عثمان و توجه دادن او به پیام است.

۲-۱-۳. فعل امر

امر، درخواست انجام کاری از مخاطب همراه با الزام و از موضع برتر است. امر، خود را در شأن و منزلت بالاتر می‌داند خواه در واقعیت این‌گونه باشد خواه نباشد (الهامی، ۱۳۸۶: ۷۰). در زبان عربی، ساختار امر به اشکال مختلفی می‌آید؛ به شکل امر مخاطب، امر غایب، اسم فعل، مصدر نائب فعل و الفاظی که دلالت بر وجوب دارند؛ مثل یجب، ینبغی، لابد من و ... که هر کدام درجات گوناگونی از رسانایی و دلالت‌های خاص خود را دارند و تنوع در اسالیب آن هم نشان از ظرفیت بالای زبان عربی و قوت و ضعف یکی بر دیگری دارد.

امام (ع) در بخش دیگری از این نامه خطاب به عثمان می‌فرماید: «وما ظَنَنْتُ أَنْكَ تُجِيبُ إِلَي طَعَامِ قَوْمِ عَانَلَهُمْ حَمُومٌ وَ غَنِيَهُمْ مَدْعُو فَاَنْظُرْ إِلَي مَا تَقْضِيهِ مِنْ هَذَا الْمَقْضَمِ، فَمَا اشْتَبَهَ عَلَيْكَ عِلْمُهُ فَالْفِطْهُ وَ مَا آيَقَنْتَ بِطَيْبِ وُجُوهِهِ فَنَلَّ مِنْهُ» گمان نمی‌کردم که تو مهمانی مردمی را بپذیری که فقیر و عیالوارشان رانده و ثروتمندشان خوانده شده باشد. پس نظر کن به آنچه دندان بر آن می‌نهدی از این خوردنی و بیرون افکن چیزی را که بر تو آشکار نیست (لقمه‌ای را که حلال یا حرامش بر تو روشن نیست) و آنچه را بخور که به پاکی راه‌های به دست آوردنش دانایی.

حضرت به‌عنوان رئیس حکومت خطاب به فرماندار خویش در بصره، نامه خود را به دلیل رعایت نکردن یک اصل مهم دینی با استراتژی توجیهی/دستوری مستقیم و با کنش‌گفتاری ترغیبی به شکل فعل امر که صریح‌ترین ابزار توجیهی است، آغاز می‌نماید. این سبک بیانی امام علی (ع) حکایت از حساسیت وی در اخلاق حکومت‌داری و حرص ایشان در تحقق هدف و اقتناع مخاطب دارد؛ چرا که آغاز نامه با چند فعل امر مخاطب، بیانگر بی‌پرده سخن گفتن و صراحت لفظ ایشان در باب حکومت است و بر این اساس هیچ‌گونه ابهامی در ذهن مخاطب ایجاد نمی‌شود.

به‌کارگیری افعال امر «أَنْظُرْ»، «الْفِطْ» و «نَلَّ» نه‌تنها حکایت از سلطه امام بر مخاطب دارد؛ بلکه نشان‌دهنده این است که زبان، در تسخیر اوست و هوشمندانه الفاظ خویش را برمی‌گزیند. فعل «نظر» به معنای نگاه کردن با دقت و همراه تأمل است. «النَّظْرُ: تَأْمَلُ الشَّيْءَ بِالْعَيْنِ» (ابن منظور، ۱۹۹۰: ذیل ماده ن ظ ر)؛ یعنی یا این حنیف! با دقت و تأمل به غذایت بنگر.

و «لَفْظٌ» به معنای خروج دفعی چیزی از دهان است. «لَفْظُ الشَّيْءِ مِنْ فِيهِ وَ يَه: زَمَاهُ وَ طَرَحَهُ» (همان: ذیل ماده ل ف ظ)؛ یعنی آن را پرت کرد و انداخت. در این‌جا امام به مخاطب نامه می‌گوید اگر نسبت به چیزی علم نداری و در شک و شبهه هستی آن را به‌سرعت بیرون انداز و از خود دور کن. آمدن حرف «فاء»

بر سر فعل «الفظ» مفید معنای ترتیب و اقدام سریع است. کنش گفتار در فعل امر «نل» که در تقابل با «الفظ» آمده و با توجه به قرینه «ما أَيْقَنْتَ بَطِيْبٍ وُجُوْهَهُ» بیانگر این است که اگر نسبت به مشروع بودن مالی یقین داری آن را به دست بیاور «نَالَ - الشَّيْءَ: أَدْرَكُهُ وَ بَلَغَهُ» (همان: ذیل ماده ن ی ل).

در نامه امام به عثمان بن حنیف، افعال امر به شکل‌های مختلف امر مخاطب، امر غایب و اسم فعل به خدمت گرفته شده‌اند که این تنوع در ابزارها و اسلوب‌ها بر این سخن که ایشان امیر کلام است، صحنه می‌گذارد. وی در بخش پایانی نامه خود چنین می‌گوید: «فَاتَّقِ اللَّهَ يَا بَنَ حُنَيْفٍ وَ لَتَكْفُفْ أَقْرَاصُكَ لِيَكُونَ مِنَ النَّارِ خَلَاصُكَ» ای پسر حنیف! از خدا بترس و چند قرص نانت باید تو را بس باشد تا سبب خلاصی تو از آتش دوزخ شود. در این پاره گفت دو فعل امر به کار رفته‌است. یکی فعل امر مخاطب «اتَّقِ اللَّهَ» و دیگری فعل امر غایب که همراه با لام است «وَلَتَكْفُفْ أَقْرَاصُكَ». لازم به ذکر است که فعل امر غایب نسبت به امر مخاطب از درجه صراحت پایین‌تری برخوردار است. «گویا امام به قرص‌های نان دستور می‌دهد تا از ابن حنیف منقطع شوند و مقصود فرمان به ابن حنیف است تا امتناع ورزد» (صبحی‌الصالح: ۶۹۴). در حقیقت امام با هنجارگریزی و عدول از امر مخاطب به امر غایب و با روشی طعنه‌آمیز قصد تحریک احساسات و تحت تأثیر قرار دادن ذهن مخاطب را داشته‌است.

امام علی (ع) برای آن که زهد و بی‌رغبتی خود نسبت به دنیا را به مخاطب/ مخاطبین با تأکید و مبالغه بیان نماید از اسم فعل امر «إلِیک» کمک می‌گیرد آن‌جا که می‌گوید: «إلِیک عَنِّي يَا دُنْيَا فَحَبْلُکِ عَلَيَّ غَارِبِكِ قَدْ انْسَلَكْتُ مِنْ مَخَالِبِكِ وَ أَفَلْتُ مِنْ حَيَاتِلِکِ وَ اجْتَنَبْتُ الدُّهَابَ فِي مَدَاحِصِکِ» از من دور شو ای دنیا! مهارت را بر پشتت نهاده و از چنگال‌های تو رهایی یافتم و از دام‌های تو نجات یافته و از رفتن به لغزشگاه‌هایت دوری کردم.

امام علی (ع) در توجیه مخاطبان خود از اسم فعل «إلِیک» بهره برده‌است. فایده اسم فعل، مبالغه و تأکید است چون مقصود از آن، تنها حدث است و به همین دلیل به ضم‌ایر صاحب حدث وصل نمی‌شود (السامرائی، ۲۰۰۰: ۴/۴۴). حضرت بر اساس محور جانشینی به جای فعل امر (أُبْعِدِي) از اسم فعل (إلِیک) استفاده کرده‌است؛ یعنی ای دنیا! به‌طور مطلق و برای همیشه از من دور شو؛ و با این شگرد زبانی اولاً شدت تنفر خود را از دنیا که چون موجودی اغواگر عمل می‌کند، بیان می‌دارد و ثانیاً آوردن این‌گونه از اسماء افعال به هدف سرعت در عمل، قبل از دیرشدن وقت آن نیز می‌باشد؛ چرا که اسم فعل‌هایی که در اصل ظرف یا جار و مجرور بوده‌اند مختصر شده‌ی یک کلام طولانی هستند به هدف دستیابی فرصتی تا مأمور قبل از دیر شدن، اقدام به فرمانبرداری کند؛ (إلِیک عَنِّي) یعنی: «ضُمَّ رَحْلُکَ وَ تَقَلَّکَ إلیکَ وَ اذْهَبْ عَنِّي» بار خویش را بر خود ببند و از من دور شو (همان: ۴۵).

۳-۱-۳. استفهام

استفهام برجسته‌ترین روش در گفتمان است و با توجه به کاری که در رساندن گیرنده به عمل استنباط انجام می‌دهد؛ نقش عمده‌ای در اقناع و در فرایند استدلال ایفا می‌کند؛ زیرا به دلیل قدرت و ویژگی‌هایی که دارد و در خدمت اهداف گفتمان است، مخاطب را درگیر خود می‌سازد (عکاشه، ۲۰۱۴: ۲۴۸). استفهام

مصدر باب استفعال از ماده فهم است و *إِسْتَفْهَمَهُ*: سَأَلَهُ أَنْ يُفْهَمَهُ (ابن منظور، ۱۹۹۰: ذیل ماده ف ه م) از او درخواست کرد که به او بفهماند و این معنای حقیقی آن است؛ اما گاهی اوقات انحراف از معنی صورت می‌گیرد که در واقع معنایی عکس معنای اصلی پیدا می‌کند به این صورت که سؤال‌کننده است که می‌خواهد ذهن مخاطب را متوجه خود سازد و چیزی را به او بفهماند. در کتاب *تکوین البلاغه* از آن، به عنوان «الانحراف الاستعمالی» نام برده است (الفرج، ۱۳۷۹: ۱۵۸). این انحراف از معیار به صورت انکار ابطالی، انکار توییحی، نفی، امر، تعجب، تقریر، تمنی، تشویق و ... نمود پیدا می‌کند. سامرایی بر این نظر است که این معانی، معانی مجرد از استفهام نیستند بلکه همه آنها آمیخته با استفهام‌اند؛ مثلاً تمنی، نفی و امر فقط برای تمنی یا نفی یا امر نیستند و آمیخته به استفهام‌اند (السامرائی، ۲۰۰۰: ۲۴۱/۴)؛ و چون آمیخته به استفهام هستند هم دارای جهت‌گیری به سوی مخاطب‌اند و ذهن او را تمام و کمال با خود همراه می‌کنند و هم هدف و غایت مورد نظر را به وی گوشزد می‌نمایند.

تعداد جملات استفهامی در نامه ایشان دوازده جمله است که همگی دارای معنای مجازی‌اند. حضرت با استفهام، اندیشه‌ها را تحریک می‌کند تا تأثیر سخن خود را قطعیت بخشد. خطاب به عثمان می‌فرماید: «أَفْتَحُ مِنْ نَفْسِي بِأَنْ يُقَالَ: هَذَا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ؟! وَ لَا أُشَارِكُهُمْ فِي مَكَارِهِ الدَّهْرِ أَوْ أَكُونُ أَسْوَأَ هُمْ فِي جُشُوبَةِ الْعَيْشِ!» آیا به این قانع باشم که گفته شود: این امیرالمؤمنین است ولی با آنان در تلخی‌های روزگار مشارکت نکنم؟ و یا برایشان در سختی‌های زندگی الگو نباشم. ایشان خود را با این تکنیک مورد هدف قرار داده تا در مواجهه با عثمان از میزان سلطه در گفتمان بکاهد. ابراز تعجب از رفتار عثمان و همچنین عتاب وی با استفهام و استفاده از اسم اشاره «هذا» که دلالت بر تعظیم دارد و مشارالیه بودن آنها را از سوی مردم نشان می‌دهد، واحدهای قدرتمندی در فرایند توجیهی این گفتار هستند و از منظر کاربردشناسی این پاره گفت در حقیقت متشکل از یک باید و یک نباید است به این معنی است که من نباید تنها به امیربودن و مورد احترام بودن خود دل خوش بدارم؛ بلکه باید در سختی‌ها نیز کنار مردم و اسوه آنها باشم.

حضرت در فرازی دیگر از نامه خود می‌فرماید: «أَيُّ الْقُرُونِ الَّذِينَ غَرَّرْتَهُمْ بِمَدَاعِيكِ؟! أَيْنَ الْأُمَمُ الَّذِينَ فَتَنْتَهُمْ بِزَخَارِفِكِ؟! فَهَا هُمْ زُهَائِنُ الْقُبُورِ وَ مَضَامِينُ اللَّحُودِ» کجایند اقوامی که با بازیچه‌های خود فریبشان دادی؟ کجایند امت‌هایی که با زیورهای خود فریفتی؟ اینک آنها گروگان گورها و در درون قبرها پنهانند. حضرت با به‌کارگیری ابزار «این»، ذهن مخاطب را به روزگاران دور برده و با یک استدلال قوی عدم دلبستگی به دنیا را به وی القا می‌کند؛ بنابراین هدف، تنها دادن گزارش نیست بلکه آگاهی بخشی به مخاطب است تا در اعماق ذهن خود پاسخی شایسته پدید آورد.

در استفهامی دیگر حضرت با یک قیاسی تأثیرگذار در مقام انکار برمی‌آید و سعی می‌نماید خود و کارگزارانش را از زندگی غیرعقلانی و حیوانی برحذر دارد. می‌فرماید: «أَقْتَلِي السَّائِمَةَ مِنْ رِعِيهَا فَتَبْرَكْ؟ وَ تَشْبَعِ الرِّبِيضَةَ مِنْ عُشْبِهَا فَتَرِيضْ؟ وَ يَأْكُلُ عَلِيٌّ مِنْ زَادِهِ فَيَهْجَعُ؟!» آیا (همان گونه که) حیوان چرنده شکمش با چریدن پر می‌شود و می‌خوابد و یا گله گوسفند از علفش سیر می‌شود و به آغل رو می‌کند و می‌خوابد، علی هم باید از توشه خود بخورد و آرام بخوابد. از منظر پراگماتیک حضرت نام «علی» را با دو واژه «السائمة» و «الربیضة»

همنشین ساخته تا از این طریق به فرماندار خویش اثبات نماید که اگر علی نیز همچون حیوانات، تنها به خور و خواب اهتمام ورزد تفاوتی با آنها ندارد. ایشان با پی‌درپی آوردن استفهام‌ها بر قوت اجرائی کنش‌ها افزوده‌است. فعل‌های مقرون به استفهام در اینجا کنش گفتارهایی دارای معنای نفی، انکار و توبیخ‌اند. امام، کنایه‌وار می‌فرماید: علی، همچون چرندگان و گوسفندان نیست که شکم پر کند و آسوده بیاساید. اگر حضرت به‌جای آن از اسلوب نفی محض استفاده می‌کرد و جمله انشائی را به‌صورت خبری به کار می‌برد؛ آن‌گونه که باید حق مطلب ادا نمی‌شد؛ زیرا «نفی به استفهام، نفی محض نیست؛ بلکه استفهامی است که معنای نفی به آن نوشانده شده و به معنای دیگری آمیخته‌شده که نفی محض حق آن را ادا نمی‌کند و از جهت دیگر نفی صریح اقرار از جانب مخبر (متکلم) است اما اگر به شیوه استفهام گفته شود، بی‌گمان مقصود شرکت دادن مخاطب در آن موضوع است و متکلم از او پاسخ می‌طلبد و در واقع مخاطب به پاسخگویی فراخوانده می‌شود» (همان: ۲۴۴)؛ بنابراین در نفی محض شنونده منفعل و ذهنش ایستاست و چه‌بسا به محتوای پیام واکنشی از خود نشان ندهد؛ اما در نفی به‌صورت استفهام چون به‌ظاهر در معرض پاسخگویی قرار می‌گیرد، فعال و ذهنش پویاست.

۲-۳. دلالت‌های واژگانی در استراتژی توجیهی نامه

معانی، روحی هستند در کالبد واژگان؛ لذا از منظر منظورشناسانه، واژگان و انسجام واژگانی برای رساندن معانی عمیق و تأثیرگذار از اهمیت بالایی برخوردارند. واژگانی که دلالت بر درخواست، تهدید، تشویق، پیشنهاد و نصیحت و ... دارند در چارچوب استراتژی توجیهی جای دارند که کاربرد هر کدام به میزان اراده پیام‌رسان، در به‌کارگیری سلطه بستگی دارد. امام علی (ع)، حاکم مسلمانان است، نوع کلمات و واژگانی که استفاده می‌نماید؛ حکایت از میزان سلطه و اقتدار وی دارد. آن هنگام که پی به عناد مخاطب می‌برد؛ برای تحقق مقصود خویش از موضع قدرت و بدون هیچ انعطافی سخن بر زبان می‌آورد؛ همچون زمانی که یکی از خوارج عبارت (لَا حُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ) را بر سر زبان آورد فرمود: «أَسْكَتَ قَبْحَكَ اللَّهُ يَا أَثْرَمُ فَوَاللَّهِ لَقَدْ ظَهَرَ الْحَقُّ فَكُنْتَ فِيهِ ضَيْلًا شَخْصًا، خَفِيًّا صَوْتًا، حَتَّى إِذَا نَعَرَ الْبَاطِلُ جَمْتَ جُومَ قَرْنِ الْمَاعِزِ» خاموش باش خدا چهره‌ات را زشت گرداند، ای دندان پیشین افتاده. به خدا سوگند حق آشکار شد و تو در آن زمان شخصی ناچیز بودی و صدایت به‌جایی نمی‌رسید و همین که باطل فریاد برآورد مانند شاخ بز سر برآوردی (خطبه/۱۸۴). در این خطبه که یکی از کوتاه‌ترین خطبه‌هاست حضرت با کاربست واژگانی چون (أَثْرَمُ، ضَيْلٌ، خَفِيٌّ، قَرْنِ الْمَاعِزِ) و شیوه‌هایی چون امر صریح، نفرین و تشبیه ساخر، یک انباشتگی توجیهی قوی برای تحقق هدف خویش که همان اثبات بطلان افکار اوست، پدید آورد؛ بنابراین امام با توجه به بافت موقعیتی دست به‌گزینش واژگان مناسب می‌زند.

واژگان کوبنده فراز اول نامه، ناشی از خشم و ناراحتی حضرت از عثمان بن حنیف است. حضرت به‌طور شفاف و به‌صراحت گله و شکایت خویش را از مخاطب بیان می‌دارد که این خود «باعث سردرگمی مخاطب نمی‌شود» (الشهری، ۲۰۰۴: ۳۲۷). حضرت می‌فرماید: «أَمَا بَعْدَ يَابِنِ حُنَيْفٍ! فَقَدْ بَلَغَنِي أَنَّ رَجُلًا مِنْ فِتْيَةِ أَهْلِ الْبَصْرَةِ دَعَاكَ إِلَى مَأْذِبَةٍ فَأَسْرَعْتَ إِلَيْهَا تُسْتَطَابُ لَكَ الْأَلْوَانُ وَ تُنْقَلُ إِلَيْكَ الْجِفَانُ وَ مَا ظَنَنْتُ أَنَّكَ تُجِيبُ إِلَى طَعَامِ

قَوْمٍ عَائِلُهُمْ جَفَوُا وَ غَنِيَهُمْ مَدَعُوْا. فَانظُرْ إِلَى مَا تَقْضِمُهُ مِنْ هَذَا الْمَقْضَمِ، فَمَا اشْتَبَهَ عَلَيْكَ عِلْمُهُ فَالْفِطْهَ وَ مَا أَيْقَنَتْ بِطَيْبِ وُجُوهِهِ فَنَلَّ مِنْهُ؛» اما بعد، ای پسر حنیف! به من رسیده است که مردی از جوانان بصره، تو را به مهمانی‌ای فراخوانده است پس تو به سوی آن شتافته‌ای به طوری که خوراکی‌های رنگارنگ خوشآیند تو گشته و کاسه‌های غذا پیوسته به سویت جابه‌جا می‌شده است. گمان نمی‌کردم که تو مهمانی مردمی را بپذیری که فقیر و عیالوارشان رانده و ثروتمندشان خوانده شده باشد. پس نظر کن به آنچه دندان بر آن می‌نهدی از این خوردنی و بیرون افکن چیزی را که بر تو آشکار نیست (لقمه‌ای را که حلال یا حرامش بر تو روشن نیست) و آنچه را بخور که به پاکی راه‌های به دست آوردنش دانایی.

کاربست «اما بعد» در آغاز نامه، خط و نشانی است برای توجیه «عثمان بن حنیف» تا آنچه امام می‌گوید با گوش جان بشنود و بعد از آن بر رفتارش مراقبت افزون تری داشته باشد؛ بنابراین «اما بعد» تعبیری است که «فصل الخطاب است» (عرفان، ۱۳۹۸: ۳۶/۱).

در فعل‌های (قد، بلغ و أسرع) با توجه به بافت و سیاق ارتباطی گفتمان، چند دلالت نهفته است: فعل «بلغنی» بیانگر زیر نظر بودن عثمان از جانب مردم و مأمورین مخفی است. این فعل ۱۳ مرتبه در نهج البلاغه تکرار شده که ۱۱ مورد آن با توجه به بافتار متن دارای موضوعات تهدیدآمیز است. فعل ماضی «أسرعت» دلالت بر تحقق وقوع دارد و دارای سایه معنای تحقیر است. چنین حرکت شتابانی به سوی یک مهمانی پر زرق و برق از سوی یک مقام عالی‌رتبه، عیب بزرگی بر اوست لذا حضرت با بهره‌مندی از این واژه نوعی تصویر حرکتی در ذهن مخاطب خویش ایجاد نموده و بر شدت قبح عمل افزوده است؛ و این طعن را در دو عبارت بعد از آن (تَسْتَطَابُ لَكَ الْأَلْوَانُ وَ تُثَقِّلُ إِلَيْكَ الْجِفَانُ) - که دلالت بر استمرار دارد - نیز در یک تصویر دیداری حرکتی، در ذهن عثمان ترسیم نموده است. از جانب دیگر مجهول آوردن این دو فعل که حول محور نائب فاعل می‌چرخد القاگر قبح فعلی است که اتفاق افتاده است. آمدن حرف عطف «فاء» بر سر فعل «أسرعت» که برای بیان ترتیب و تعقیب است؛ اجابت سریع آن دعوت را از سوی عثمان به وضوح نشان می‌دهد و قوت آبرونی را بیشتر کرده است.

نکره آمدن واژگان «رجلاً» و «مأذبه» نیز مشکوک بودن این دعوت را به مخاطب القا می‌کند. مردی ناشناس از لحاظ دین و ایمان، تو را بر سر سفره‌ای دعوت کرده که حلال و حرام بودنش معلوم نیست. سپس حضرت با لفظ صریح (فالفِطْهَ) و ضمیری که راجع به طعام آن مهمانی است، شدت نفرت خود را اظهار نموده است.

حضرت دو بار واژه «قضم» را به کار گرفته است. یک‌بار به صورت فعل و باری دیگر به شکل مصدر میمی. واژه «قضم» به معنی: خوردن با اطراف دندان و دندانهای آسیاب است (ابن منظور، ۱۹۹۰: ذیل ماده ق ض م)؛ که در این بافتار دارای معنای استهزاء و توبیخ است؛ و این معنی جز با به تصویر کشیدن نحوه خوردن و لذت حاصل از آن، به مخاطب القا نمی‌شود.

بار معنایی این فراز بیشتر در واژگان «أسرعت»، «تَسْتَطَابُ»، «الألوان»، «تثقل» و «الجفان» تجلی پیدا می‌کند. لذا از نظر آوایی حروف (أ، ت، ط، ب، ق، ج) دارای صفت شدت و حروف (ر، ع، ط، ب، ن، ل، ج)

دارای صفت جهر (صدای آشکار) هستند (أنیس، ۱۹۵۰: ۵۲-۸۵). سایشی- صوتی بودن سین و صفت ارتعاشی و لرزشی راء نیز نشان از فریاد بلند امام و تجسم یک تصویر شنیداری از گفتار عتاب آلود حضرت است

این شروع کوبنده امام خط و نشانی است در برابر خطای عثمان و نشان از به‌کارگیری سلطه بالا در توجیه اولیه او دارد. معانی لطیف موجود در ذهن با خود الفاظ لطیف می‌آورند اما معانی سخت و خشن، واژگان شدید در پی خواهند داشت. چنانچه عبدالقاهر جرجانی می‌گوید: نظم کلام از نظم آثار معانی پیروی می‌کند و ترتب آنها بر اساس ترتیب معانی در نفس است (الجرجانی، ۱۴۰۴: ۴۰). لذا چنین الفاظ و معانی سخت و هشداردهنده موجود در متن و ایدئولوژی نهفته در آن، عثمان را وادار به پذیرش فرامین می‌کند. بر اساس راهبرد مستقیم و بی‌پرده همچون ندا با "یا بن حنیف"، و فعل مخاطب "أسرعت" و "الفظ" و کثرت تکرار ضمائر "ک" و "ت" «گوینده به واضح‌ترین و بی‌ابهام‌ترین شکل، خواسته خود را مطرح می‌سازد» (براون و لوینسون، ۱۹۸۷: ۶۹) و بدین‌سان وجهه مخاطب را در معرض تهدید قرار می‌دهد.

وی در فرازی دیگر چنین می‌گوید:

«ألا و إنَّ لِكُلِّ مَأْمُومٍ إِمَامًا يَقْتَدِي بِهِ وَ يَسْتَضِيءُ بِنُورِ عِلْمِهِ، أَلَا وَ إِنَّ إِمَامَكُمْ قَدْ أَكْتَفَى مِنْ دُنْيَاهُ بِطَمْرِيهِ وَ مِنْ طُعْمِهِ بِفُرْصِيهِ؛ أَلَا وَ إِنَّكُمْ لَا تَقْدِرُونَ عَلَى ذَلِكَ وَ لَكِنْ أَعْيُونِي بِوَرَعٍ وَ اجْتِهَادٍ وَ عَفَّةٍ وَ سَدَادٍ» آگاه باش که بی‌گمان هر پیرو، پیشوایی دارد که به او اقتدا می‌کند و از نور دانشش روشنی می‌گیرد؛ بدان که پیشوای شما از دنیای خویش به دو جامه فرسوده و از غذای خود به دو قرص نان بسنده کرده است؛ آگاه باشید که قطعاً شما توانائی چنین کاری را ندارید ولی با پارسایی و تلاش و پاکدامنی و راستی مرا یاری کنید.

کلام با حرف تنبیه «ألا» شروع می‌شود و مفید آگاهی بخشی شونده است نسبت به سخنی که رو به اوست و علاوه بر آگاهی‌بخشی مفید تحقق مابعدش نیز است (الغلابی، ۱۳۸۸: ۲۶۲/۳). امام در این نامه، با کاربست چهار مرتبه حرف «ألا» به عثمان هشدار داده است تا به آنچه نوشته گوش فرا دهد و به آن جامه عمل بپوشاند. در کنار هم آمدن دو واژه "امام" و "مأموم" که از یک بن هستند، تداعی‌کننده این معناست که میان مردم و حاکم ارتباط تنگاتنگی وجود دارد و مردم، حاکم را الگوی خود قرار می‌دهند و در پی او هستند. امام با استخدام دو واژه "طمر": الثوب الخلق، الكساء البالي من غير الصوف (لباس مندرس، لباس پوسیده غیرپشمی) (ابن منظور، ۱۹۹۰: ذیل ماده ط م ر) و "قرص" که دارای دلالت ضمنی نهایت قناعت و زندگی در سطح فقیرترین مردمان است، دو نمونه بارز از ساده‌زیستی حاکم را بیان می‌کند. ایشان معترف است که عثمان نمی‌تواند همچون او زهد پیشه کند؛ اما باید با تقوی و عمل صالح با او همراهی کند. در این‌جا حضرت خطای عثمان را بهانه‌ای قرار داده تا خطاب به همه کارگزاران و خواص اعلام کند که همانند او بودن، بس دشوار است؛ اما در چهار صفت پرهیزکاری، تلاش، پاکدامنی و پاکدستی و درست عمل کردن، باید همراه او باشند. الوَرَعُ فِي الاصل: الكفَّ عَنِ المَحَارِمِ وَالتَّخَرُّجُ مِنْهُ (ابن منظور، ۱۹۹۰: ذیل ماده و ر ع). نیروی باطنی تقوا شامل تقوای روحی، تقوای اعضاء و جوارح و تقوای قلبی، برای یک حاکم دینی ضروری است و او را از ورود به منجلاب محرمات حفظ می‌نماید؛ و الاجتهاد: بذل الوسع والجهود (همان: ذیل ماده ج

ه د). اجتهاد به معنای صرف توان و تلاش از مشخصه‌های دیگر حاکم است. و العفة: الكف عما لا يحل ويحمل (همان: ذیل ماده ع ف ف). عفت، دست کشیدن از حرام و آنچه زیبا می‌نماید، سومین اصل در گفتمان علی (ع) است و السداد: الاصابة في المنطق أن يكون الرجل مُسَدِّداً (همان: ذیل ماده س د د) به معنای درستی در گفتار، از ویژگی‌های یک حاکم دینی از منظر گفتمان امام می‌باشد. سلطه دینی حضرت که از طریق زهد و تقوا، اجتهاد، پاکی و پاکدامنی پدید آمده -به طوری که دوست و دشمن به آن معترفند- در کنار سلطه سیاسی تضمین‌کننده قطعی عمل توجیهی حضرت بر روی کارگزاران است؛ چرا که همگی بر حساسیت امام در مسائل دینی واقفند. در این فراز از نامه، همجواری واژگان که برخی بر بعد مادی و برخی بر جنبه روحانیت زندگی دلالت دارند و تناسب میان‌شان و بار معنایی حاصل از آن‌ها، بر قدرت اثرگذاری و نقش توجیهی واژگان بر روی مخاطب می‌افزاید و همچنین منجر به تولید سلطه دینی در صاحب سخن می‌گردد.

در بخش دیگری می‌فرماید: «ألا و إِنَّ الشَّجْرَةَ الْبَرِيَّةَ أَصْلَبُ عُوداً و الرِّوَاتِعَ الْحَضِرَةَ أَرْقُ جُلُوداً و النَّبَاتَاتِ الْعَدِيَّةَ أَقْوَى و فُوداً و أَبْطأُ حُمُوداً». بدانید درخت بیابانی چوبش سخت‌تر و گیاهان نرم و نازک، پوستشان نازک‌تر است؛ و روینده‌های بیابانی در سوختن قوی‌ترند و دیرتر خاموش می‌شوند. ایشان تلویحاً می‌فرماید آنکه در پس سختی‌ها رشد کند قوی‌تر خواهد بود. ترسیم چنین تصویر ذهنی از درخت بیابانی و درخت کنار جویبار با صدارت حرف تشبیه باعث نقش بستن پیام و ماندگاری آن در ذهن مخاطب می‌شود.

وی در فرازی دیگر از نامه چنین می‌گوید: «ولكن هيهات أن يغلبني هوائي و يُفَوِّدني جشعي إلى تحنُّر الأطمعة» اما هیهات که هوای نفس بر من چیره شود و حرص و طمع مرا به اختیار کردن غذاهای (رنگارنگ) بکشاند؛ و «هيهات من وطئ دحضك زلق و من ركب لجحك غرق» هیهات! کسی که در لغزشگاه تو قدم گذارد، بلغزد و هر کس سوار بر امواج تو گردد، غرق شود. امیرالمؤمنین در این نامه دو مرتبه از اسم فعل ماضی «هیهات» استفاده کرده‌است. در محور جانشینی کاربرد هیهات به جای «بُعْد» نشان از تأکید امام در دستورات خود دارد؛ بنابراین در این بافتار، هیهات اسم فعل ماضی است که حضرت بدین‌وسیله با توجه به ویژگی‌های آوایی آن، یعنی تکرار صامت هاء و آمدن مصوت الف که به‌وسیله آن مقدار زیادی هوا از شش‌ها دفع می‌شود اولاً فاصله عمیق خود را با دنیا ابراز می‌دارد ثانیاً با یک استراتژی نرم و استفاده از پایین‌ترین درجه از سلطه و با استفاده از این روساخت به لایه درونی و ژرف ساختی دستوری در مقابل عثمان، او را وادار به پذیرش فرمان می‌کند. در پایان، ذکر این نکته ضروری می‌نماید که هیهات «علاوه بر مبالغه و تأکید مفید تعجب است و برای چیزی هیهات گفته می‌شود که بسیار بعید است» (السامرائی، ۲۰۰۰: ۴/۴۴).

۳-۳. جملات خبری / انشایی در استراتژی توجیهی نامه

جواز توجیه با اسلوب خبری بیانگر وجود «سلطه» است و فرستنده‌ای که سلطه ندارد در به‌کارگیری این اسلوب توانمند نیست (الشهری، ۲۰۰۴: ۳۴۷). در واکاوی جملات این نامه که مرکز ثقل معنی و مقصود آن هواپرستی و توجه به دنیاست این سؤال مطرح می‌شود که در لایه زیرین این تعداد جملات خبری که حضرت، خطاب به عثمان بیان فرمودند چه هدفی نهفته است؟ در پاسخ باید گفت جهت‌گیری پیام به‌سوی

پیام‌گیر و امری بودن آن از باب ارشاد کاملاً روشن است. لذا شیوه‌های خبری را می‌توان تعریضی جهت توجه دادن مخاطب به عمل کنشی دانست.

در بخش دیگری می‌فرماید: «فَوَاللَّهِ مَا كُنْتُ مِنْ دُنْيَاكُمْ تَبَرّاً وَ لَا ادَّخَرْتُ مِنْ عَنَائِمِهَا وَفَرّاً وَ لَا اَعْدَدْتُ لِبَالِي ثَوْبِي طَمَرّاً وَ لَا حُرْتُ مِنْ اَرْضِهَا شَبْرّاً وَ لَا اَخَذْتُ مِنْهُ اِلَّا كَقَوْتِ اَتَانٍ ذَبْرَةً وَ هِيَ فِي عَيْنِي اَوْهَى وَ اَهْوَنُ مِنْ عَفْصَةِ مَقْرَةٍ» به خدا از دنیای شما زری نیندوخته‌ام و از غنایم آن مالی ذخیره نکرده‌ام و به جای این لباس کهنه‌ام لباسی آماده نکرده‌ام و از زمین دنیا یک وجب هم در اختیار نگرفته‌ام و از مال دنیا جز به اندازه قوت ماده الاغی که پشتش زخمی است، نگرفته‌ام و قطعاً دنیا در چشم من از دانه تلخ درخت بلوط ناچیزتر است. با توجه به بافت موقعیتی معنای موضوع له مدنظر نیست؛ بلکه قصد حضرت، امر به سادگی و دوری از حرص و طمع است و با کاربرد ضمیر (کُم) در «دنیاکم»، خود را از وابستگی و دلبستگی به دنیا تبرئه کرده و در واقع به ابن حنیف و دیگر کارگزاران و خواص اشاره کرده تا خود را از دنیا برهانند؛ بنابراین «متکلم، سخن را به مخاطبان می‌رساند به شیوه‌ای که کمک می‌کند به پذیرش حق و این شیوه نقش بیشتری در خالص کردن پند و نصیحت دارد؛ زیرا متکلم نمی‌خواهد برای آنان مگر چیزی را که برای خویش خواسته است» (عرفان، ۱۳۹۸: ۷۶/۲).

امام در فرازی چنین آورده است: «طَوْبِي لِنَفْسِي اَدَّتْ اِلَى رَجْمَا فَرَضَهَا وَ عَزَّكَتْ بِجَنَبِهَا بُوْسَهَا ...». خوشا به حال آنکه واجبات خود را در پیشگاه خدا به انجام رسانده و سختی‌ها را به جان خریده‌است. با توجه به بافت موجود، این جمله خبری دارای سایه معنای طلبی است که امام از فرماندار خویش می‌خواهد مسئولیت‌های واجب را در پیشگاه خدا به انجام رساند و در راه خدا هرگونه سختی و تلخی را به جان بخرد. کاربست واژه (طوبی) به معنای: خیر و خوبی، بهشت یا درختی در بهشت و حیات طیبه (ابن منظور، ۱۹۹۰: ذیل ماده ط ی ب) نیز در این عمل توجیهی/ارتباطی، دارای اثر انفعالی زیادی بر مخاطب است.

۱-۳-۳. ذکر فرجام کنش‌ها

یکی از شیوه‌های سخن‌پردازی، عاقبت‌اندیشی و دوراندیشی بر اساس خردورزی یا تعمق در تجربیات گذشتگان است و در واقع نوعی استدلال و برهان است که سخن‌پرداز با ذکر پیامد رفتاری، خواه مثبت خواه منفی، سعی در مجاب نمودن مخاطب خود دارد. «ذکر عاقبت از ادوات مستقیم و صریح استراتژی توجیهی است که فرستنده از آن استفاده می‌کند تا دریافت‌کننده را مطابق با اراده‌اش بدون توجه به منفعت خود، هدایت کند» (الشهری، ۲۰۰۴: ۳۶۱).

در سرتاسر کلام امیرالمؤمنین ذکر عواقب اعمال معمولاً در قالب جملات شرطی، استفهامی و خبری آمده است. امیرالمؤمنین در خطبه ۳۵ مستقیماً به این موضوع اشاره می‌کند و می‌فرماید: «فَإِنَّ مَعْصِيَةَ النَّاصِحِ الشَّقِيقِ الْعَالِمِ الْمُجْرِبِ تُورِثُ الْحَسْرَةَ وَ تُعَقِّبُ النَّدَامَةَ...» بی‌گمان نافرمانی از نصیحت‌گر مهربان دانا و باتجربه، موجب حسرت است و پشیمانی در پی دارد. لذا ایشان در رابطه با ذکر پیامد امور، بر اساس خردورزی و شواهد تاریخ بشری، جهت تأثیرگذاری روی مردم اهمیت ویژه‌ای قائل بوده‌است.

در این نامه امام چنین می‌فرماید: «و إِنَّمَا هِيَ نَفْسِي أَرَوْضُهَا بِالتَّقْوَى لِيَأْتِيَ آمَنَةً يَوْمَ الْخَوْفِ الْأَكْبَرِ». همانا من نفس خود را با پرهیزکاری می‌پرورانم تا در روز بزرگترین بیم، با آسودگی حاضر شود. حضرت با استفاده از استراتژی خطاب به خود با فعل متکلم "أروض" که انعطاف در توجیه را در پی دارد تلاش می‌کند بر نفس مخاطب تأثیر بگذارد؛ و همچنین بر اساس محور جانشینی، از منظر روانشناختی تعبیر «يوم الخوف الأكبر» به جای «يوم القيامة» راهبرد هوشمندانه‌ای از جانب امام، جهت اثرگذاری در روح و روان مخاطب است. در این پاره گفت از تکنیک استعاره نیز نباید غافل شد؛ حضرت نفس را چون چارپایی می‌داند که باید آن را با نیروی تقوی رام خویش کرد. این بیان اخباری، گفت‌کنشی است با زیرساختی دستوری که به شکل غیرمستقیم بیان گردیده است؛ و باید بر این امر واقف بود که «نقش برخی جملات صرفاً بیان چیزی نیست بلکه گوینده با بیان آن قصد انجام کاری دارد» (شیخ محمدی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۸۶)؛ بنابراین ذکر سرانجام امور، یک استراتژی قوی است که مغزها را به تحرک وامی‌دارد و ذهن مخاطبان را به تجزیه و تحلیل آن امور مشغول می‌سازد.

۳. نتیجه‌گیری

نتایجی که از انجام این تحقیق به دست می‌آید به‌قرار زیر است:

۱- حضرت علی علیه‌السلام به‌عنوان یک خطیب بزرگ هنرنمایی خود را در کاربست استراتژی‌های گوناگون گفتمان به نمایش گذاشته است. تنوع خطاب در این نامه و استفاده از ابزارها و سازوکارهای زبانی مختلف باعث جلب توجه بیشتر مخاطب، بهتر سوق دادن او به‌سوی هدف موردنظر، افزایش نفوذ کلام و جاذبه‌های دیگری شده است که مهارت حضرت را در سخنوری به اثبات می‌رساند و از جانب مخاطب نیز بیانگر بکارگرفته شدن ذهن او توسط متکلم و تضمین توجیه او نسبت به خطای خویش است. نامه با ندا شروع شده و در ادامه، جملات امری، جملات خبری در معنای انشائی، جملات استفهامی، اسم فعل، سوگند و... هر کدام سهم خود را در تأثیرگذاری بر مخاطب ایفا می‌کنند.

۲- کاربست ابزار استفهام پس از گفتمان غیرمستقیم مانند جملات خبری که حضرت در رابطه با ویژگی‌های خود می‌فرماید، غلبه بیشتری دارد و دلیل آن هم حرص و ولع و عزم راسخ حضرت در اجرای دقیق تعلیمات اسلام از طریق طرح سؤال در ذهن مخاطب و به اندیشه واداشتن او می‌باشد.

۳- در فراز ابتدایی نامه کاربست واژگان فقد بَلَغِي، مَأْذِبَةٌ، أَسْرَعَتْ، تُسْتَطَابُ، تُنْقَلُ، أَنْظِرْ، تَقْضَمُ و فَالْفِطْلُ با توجه به وضوح در بیان معنی و قوت تصویرپردازی این واژگان در تفهیم و اقناع مخاطب، بیانگر اوج

بکارگیری سلطه توسط حضرت به دلیل خطای عثمان و توییح اوست. به تعبیری دیگر، ایشان با ذکر این واژگان در کنار هم و انسجام حاصل از آن‌ها که در راستای هدفی واحد قرار دارند، از یک سو به بیان جزئیات آنچه در مهمانی اتفاق افتاده، پرداخته است و از سوی دیگر با آوردن فعل‌های مخاطب (اُسْرَعَتْ، اُنْظُرْ، تَقْضَمْ، اِلْفِظْ) و کثرت تکرار ضمائر مخاطب، وجهه او را در معرض تهدید قرار داده است. سلطه دینی در کنار سلطه سیاسی تضمین‌کننده قطعی عمل توجیهی حضرت بر روی کارگزاران است؛ چرا که همگی بر حساسیت امام در مسائل دینی نیز واقف هستند ولی در مجموع و با توجه به اینکه اکثر پیام‌ها به صورت جملات اخباری و غیرمستقیم بیان شده، می‌توان راهبرد حضرت را راهبردی متواضعانه و نرم تلقی کرد.

۴- در بافت کلامی توالی استفهام‌ها، جملات خبری مؤکده با (ألا و إنَّ)، قسم، اسم فعل، اسلوب ندا و دیگر عبارات، همگی منسجم و درهم‌تنیده و در راستای القای ایدئولوژی حاکم بر گفتمان اند که به اغراض هر کدام در جدول ذیل اشاره می‌شود:

درصد	غرض	تعداد	نوع جمله
۱۰۰	-	۹۵	مجموع عبارات مفید یک معنای کامل
۱۱،۵۷	انکار - استبعاد (هدف اصلی امام به چالش کشیدن ذهن مخاطب با این ابزار است).	۱۱	استفهام
۱۰،۵۳	تنبیه - ارشاد (امام با ابهام زائی توسط جملات شرطی، ذهن مخاطب را در معرض یافتن پاسخ‌های مناسب قرار می‌دهد).	۱۰	شرط
۷،۳	وجوب و تهدید (امر واضح‌ترین و الزام‌آورترین ابزار توجیهی است که در فرایند توجیهی سهم مهمی را به خود اختصاص داده است).	۷	امر
۵،۳	تأکید بر سخن و کمک به باورپذیر کردن آن.	۵	قسم
۵،۳	تنبیه و تأکید (استخدام این ابزار توسط امام، ذهن مخاطب را همیشه هشیار و در نهایت آمادگی قرار می‌دهد و او را نسبت به پذیرش پیام باورمندتر می‌سازد).	۵	خبری مؤکد با (ألا و إنَّ)
۳،۱۵	تحدیر و تخویف (آنجا که امام لازم می‌داند جهت مبالغه در فعل از این ابزار بهره می‌برد).	۳	اسم فعل
۳،۱۵	توییح - ارشاد (فراخواندن مخاطب به سوی خود و چه بسا با چنین ابزاری به وسیله زبان بدن بر قوت عملیات توجیهی افزوده می‌شود).	۳	ندا
۵۳،۵	تنبیه - ارشاد (هرچند که این گونه جملات در گفتمان علی (ع) درصد بالایی را به خود اختصاص داده‌اند ولی سایر جملات هستند که گفتمان حضرت را برجسته ساخته‌اند).	۵۱	سایر جملات

منابع

- آذرپرند، سهراب. (۱۳۹۸). «تغییرات راهبرد زبانی خطاب براساس نظریه براون و لوینسون بین استادان و دانشجویان ایرانی: مطالعه موردی دانشگاه تهران». فصلنامه زبان‌شناسی اجتماعی، دوره ۲، شماره ۳، ۸۳-۹۸.
- ابن‌ابی‌الحدید. (۱۳۸۷). شرح نهج البلاغه. محقق: محمد أبو‌الفضل ابراهیم. دار إحياء التراث العربي.
- ابن منظور. (۱۹۹۰). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- ابن یعیش. (۱۴۲۲). شرح المفصل للمخشي. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- أنیس، ابراهیم. (۱۹۵۰). الأصوات اللغویة. الطبعة الثانية. القاهرة: مكتبة تحفة مصر بالفجالة.
- پاشازانوس، احمد و جعفری، روح‌الله. (۱۳۹۴). «تحلیل گفتمان انتقادی خطبه زیاد بن أبیه معروف به الخطبة البتراء با استفاده از الگوی فرکلاف». پژوهشنامه نقد ادب عربی، شماره ۱۱ (۶۹/۶)، ۳۹-۶۵.
- الجرجانی، عبدالقاهر. (۱۴۰۴). دلائل الاعجاز. قم: منشورات مكتبة الازمية.
- الخوری الشرتونی، سعید. (۱۴۰۳). اقرب الموارد. قم: منشورات مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي.
- السامرائی، فاضل صالح. (۲۰۰۰م). معاني النحو. عمان: دارالفکر.
- الشهری، عبدالهادی بن ظافر. (۲۰۰۴). استراتیجیات الخطاب مقارنیه لغویة و تداولیة. الطبعة الاولى. بیروت: دارالکتاب الحدید المتحدہ.
- شیخ محمدی، چیا؛ یاراحمدزهی، ناهید و محمدیان، امیر. (۱۳۹۸). «انتخاب راهبردهای کنش گفتاری تقاضا در زبان کردی بر اساس دو عامل اجتماعی جنسیت و قدرت». پژوهش‌های زبانی. سال ۱۰، شماره ۱، ۱۸۳-۲۰۲.
- الصالح، صبحی. (بی‌تا). نهج البلاغه. الطبعة الخامسة. قم: منشورات دارالهمزة.
- عرفان، حسن. (۱۳۹۸). کرانه‌ها شرح فارسی مختصرالمعانی. ج ۲. چاپ نهم. قم: انتشارات هجرت.
- عکاشه، محمود. (۲۰۱۴). تحلیل الخطاب في ضوء نظرية أحداث اللغة. ط ۱. القاهرة: دارالنشر للجامعات.
- الغلابینی، مصطفی. (۱۹۶۸). جامع الدروس العربية. تهران: انتشارات ناصرخسرو.
- فالر، راجر؛ یاکوبسن، رومن؛ بری، پیتر؛ لاج، دیوید. (۱۳۸۱). زبان‌شناسی و نقد ادبی. ترجمه مریم خوزان و حسین پاینده. تهران: نشر نی.
- الفرج، علی. (۱۳۷۹). تکوین البلاغة قراءة جديدة... و منهج مقترح. الطبعة الاولى. قم: مطبعة أمين.
- فوداک، روث؛ مایر، میشل. (۲۰۱۴). مناهج التحليل النقدي للخطاب. ترجمة حسام أحمد فرج و عزة شبل محمد. القاهرة: المركز القومي للترجمة.
- فیض الاسلام، علینقی. (بی‌تا). نهج البلاغه. مجلد ۱ تا ۶.
- قهرمانی، مریم. (۱۳۹۲). ترجمه و تحلیل انتقادی: رویکرد نشانه‌شناختی. تهران: انتشارات مؤلف.
- محمودی، سعید. (۱۳۹۸). «تحلیل استراتژی گفتمان ادبی خطبه شقشقیه». فصلنامه علمی علوم قرآن و حدیث. ویراسته علی کشاورز. صفحه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد. سال ۵۱، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۰۲، ۲۰۱-۲۲۴.

- مقبول، ادريس. (٢٠١٤). «الإستراتيجيات التخاطبية في السنة النبوية». مجلة كلية العلوم الإسلامية. المجلد الثامن. العدد ١٥، ٥٣٢-٥٤٣.
- الموسى، انور عبدالحميد. (٢٠١٦). ايجديات اللغة و علم الاصوات و اللسانيات. الطبعة الاولى. بيروت: دار النهضة العربية.
- الهاشمى، احمد. (١٣٨١). جواهرالبلاغة. ترجمه و شرح حسن عرفان. ج ١. قم: نشر بلاغت.
- ----- (١٣٨٦). جواهرالبلاغة في المعاني و البيان و البديع. الطبعة الرابعة. تهران: انتشارات الهام.
- يورگنس، ماريان و فيليبس، لوئيز. (٢٠١٩). تحليل الخطاب: النظرية والمنهج. ترجمه شوقى بوعتانى. الطبعة الأولى. المنامة: هيئة البحرين للثقافة والآثار.
- Brown, P. and Levinson, S. (1987). **Politeness: Some universals in language usage**; Cambridge University Press.